

Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського (1902 – 1925)

Василь Васильович Тарновський (молодший) належав до покоління освічених колекціонерів, які комплектували свої зібрання здебільше не випадковими речами, а добирали їх цілеспрямовано та обережно.¹ Метою мецената було створення музею національної історії. Залучаючи до колекції нові надходження, В.В.Тарновський керувався не унікальністю, зовнішньою привабливістю експонатів, а тим, наскільки вони типові для минулого України. Хронологічні рамки колекції охоплювали період з “доісторичного” до XIX ст. В.В.Тарновський неодноразово вказував на те, що створював зібрання згідно з цілісним задумом. Воно складалось протягом 40 років. Археологічна частина, яка повинна була репрезентувати найдавніші періоди української історії, сформувалась в останню чергу. Як засвідчує сам колекціонер, його цікавість до археології пов’язана з дослідженням городища Княжа гора на Черкащині.²

Городище Княжа гора розташоване на високому мисі при впадінні р. Рось у Дніпро. У літературі городище прийнято ототожнювати з літописним містом Родень. Серед сучасних йому пам’яток воно вирізняється своїм речовим комплексом, де поєднані різноманітне озброєння, предмети культу, коштовні прикраси та велика кількість скарбів. Надзвичайно багаті археологічні матеріали з Княжої гори були, за визнанням фахівців, довгий час головним джерелом для вивчення матеріальної культури та побуту Давньої Русі.³

Наприкінці XIX ст. городище нищівно розграбували шукачі скарбів, їх привабило багатство та численність знахідок старожитностей.⁴ Незважаючи на обурення освіченої громадськості, власник земель не вживав жодних дій по припиненню руйнування пам’ятки. Це спонукало В.В.Тарновського до купівлі земель Княжої гори. У першу чергу новий власник вигнав шукачів скарбів, потім запросив тоді ще молодого археолога М.Ф.Біляшівського провести професійне дослідження. Мабуть, це єдиний у вітчизняній історії випадок, коли власник-колекціонер запросив фахівця для поповнення колекцій шляхом професійних досліджень.

М.Ф.Біляшівський почав розкопки на городищі навесні 1891 р. Вони тривали протягом двох сезонів і були припинені через брак коштів. За свідченням М.Ф.Біляшівського, роботи проводились дуже пильно, досвідченими землекопами. Шляхом закладання “сплошних подвижних траншей”⁵ (згодом М.Ф.Біляшівській виступив з гострою критикою цього методу, який не дозволяє надійно фіксувати археологічні комплекси)⁶ вдалось дослідити майже всю площу дитинця.⁷ Землю старанно просіювали, перебирали. До колекції знахідок залучався, по можливості, весь речовий інвентар (з керамічного матеріалу відбирали лише типові зразки)⁸. Це відповідало критеріям, за якими створював своє зібрання В.В.Тарновський. За словами М.Ф.Біляшівського, колекція, завдяки повній добірці, надала можливість уявити побут “великокнязівської” епохи.⁹ Подібний підхід до комплектування забезпечив високу інформаційну цінність колекційного матеріалу. Проте його наукова значимість значно знижена через недбалість до зовнішніх ознак речового комплексу. За незначними винятками, належність до археологічних об’єктів, стратиграфічного ярусу та взаємозв’язок знахідок не фіксувались. Як цілісний комплекс розцінювались лише речі у складі скарбів. Але точність їх фіксації викликає сумніви.¹⁰

Наслідки розкопок на Княжій горі регулярно висвітлювались автором досліджень на сторінках “Киевской старины”¹¹ та “Археологической летописи Южной России”, яка видавалась у Києві у 1899 – 1905 рр. під редакцією М.Ф.Біляшівського. Крім того, автор досліджень написав на цю тему ряд тематичних статей – звітів.¹² В цих публікаціях подано опис найбільш значних, з точки зору автора, знахідок, вміщено їх фотографії. В праці “Раскопки на Княжей горе”, виданій у 1900 р., М.Ф. Біляшівській зробив спробу узагальнити

результати досліджень.¹³ Він неодноразово повертався до теми Княжої гори і надалі. В першу чергу, цікавість автора викликали так звані “церковні старожитності” (хрести - енколпіони, змійовики, образки, різьблені іконки тощо). Інші групи знахідок розглядаються узагальнено (цей підхід до атрибуції матеріалу простежується і надалі, коли М.Ф.Біляшівський складає каталог колекції).

Колекція з городища містила матеріали, які привернули увагу не тільки фахівців, але і широкої громадськості. Так, було знайдено 5 скарбів ювелірних виробів різних типів, кілька десятків хрестів – енколпіонів (у т. ч. унікальні зразки з дорогоцінних металів та коштовного каміння), різьблені іконки, різноманітні предмети озброєння (деталі шоломів, кістені, булави, вістря списів тощо). Завдяки численним публікаціям знахідки з Княжої гори швидко увійшли в науковий обіг. Їх було включено у каталог М.Кондакова “Русские клады” (Т.1, М., 1896), у V том каталога Б.І. та В.М. Ханенків “Древности Поднепровья” (К., 1902) та інші узагальнюючі видання.

Після закінчення розкопок у 1892 р. колекція знахідок надійшла до зібрання В.В.Тарновського. Точно визначити кількість матеріалів важко, оскільки підрахунки автор розкопок проводив узагальнено (наприклад, фрагменти однотипних предметів рахували як одну колекційну одиницю). Приблизно до колекції входило близько 2 тис. знахідок.

У наступні роки В. В. Тарновський дещо поповнив своє археологічне зібрання. До нього приєдналися речі, знайдені на території городища вже після закінчення розкопок,¹⁴ та поблизу, між Княжою та Мар’їною горами.¹⁵ Окрім цього, деякі предмети, які належали до різних епох, В. В. Тарновський придбав під час своїх подорожей по Україні.¹⁶ Збереглися відомості про місцезнаходження лише деяких речей.¹⁷ Так, між 1895 та 1897 рр. В. В. Тарновський отримав у дарунок від О.М. Куліш “гривну” – змійовик, знайдений у її мастку біля сучасного с.Оленівка Борзнянського району.¹⁸ У 1898 р. на розпродажу у Києві В. В. Тарновський придбав деякі речі із зібрання померлого М. Я. Тарновського.¹⁹ Микола Якович Тарновський, археолог – аматор, у 1896–98 рр. проводив активні розкопки, переважно курганів, у Київській та Полтавській губерніях. Він зібрав велике та різноманітне археологічне зібрання. Подібно до інших українських “освічених колекціонерів”, М. Я. Тарновський вважав за необхідне його науково систематизувати. Як і В.В.Тарновський, він бажав, щоб його колекції стали експонатами національного музею. Була розпочата робота по упорядкуванню колекцій та складанню каталога, але через передчасну смерть мецената вона лишилась незавершеною. Лише уривки зі щоденників та примітки до каталога надрукували у “Киевской старине” у 1898–1900 рр. Відзначимо, що у літературі зустрічається помилкове твердження нібито каталог зібрання, складений В.Б.Антоновичем, видали у Києві у 1899 р.²⁰ Але це не відповідає дійсному стану речей. На жаль, зібрання М.Я.Тарновського не знайшло належного відображення в публікаціях. Врешті-решт, воно було розпорошене та розпродане по частинах, оскільки спадкоємці не виявили зацікавленості у створенні музею, а заповіт не був належно оформлений.²¹ В.В.Тарновський через фінансову скруту зміг придбати лише частину матеріалів. Ці речі походили, як вдалось встановити, з (за висловом М.Я.Тарновського) “пробных раскопок” давньоруського городища Леплявський Городок поблизу села Леплява Золотоніського повіту Полтавської губернії (сьогодні Глемязівський район Черкаської області)²². Вони становили лише незначну частину колекції знахідок з цієї пам’ятки. Зібрання розпродавалося по вітринах – більша частина колекції була упорядкована та вміщена у 26 спеціально виготовлених вітрин.²³ Їх оцінювали занадто високо. В.В.Тарновський придбав лише вітрину з хрестами.²⁴

Упорядкування та каталогізацію археологічної частини свого зібрання В. В. Тарновський доручив М.Ф.Біляшівському²⁵. Каталог був підготований та зданий до друку у 1896 р.²⁶ По мірі надходження нових матеріалів текст каталога доповнювався. В остаточному варіанті “Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского” (надалі КУДКТ) видано у Києві 1898 р.

В основу систематизації каталога покладений розподіл за географічними (місце знахідки) та хронологічними (належність до певної хронологічної епохи) ознаками. Таким чином, усі предмети в колекції були поділені на дві хронологічні групи: речі (за визначенням автора систематизації) “доісторичного” та “великокнязівського” періоду. Відзначимо, що сучасні дослідження матеріалів дозволяють скоригувати хронологію колекції та-

ким чином: доба бронзи, раннього заліза (скіфські та ранньослов'янські речі), епоха Київської Русі.

Хронологічні групи М.Ф.Біляшівський поділив на підгрупи за географічними ознаками. В межах кожної групи систематизація проводилась з огляду на матеріал, з якого вироблені речі, (для доісторичної епохи) та за принципом побудови типологічних рядів (для великокнязівської). Більшість речей характеризуються окремо, вказується форма та розмір. Але деякі - просто перераховані чи згадані узагальнено, як предмети однієї категорії. Зовнішні ознаки речей (окрім географічного пункту походження) - рік знахідки, належність до певного археологічного комплексу, як і в більшості тогочасних каталогів не враховувались.

Запроваджені у каталозі принципи систематизації, пов'язані з побудовою типологічних рядів, на той час вважались прогресивними. Це вигідно вирізняє КУДКТ серед інших сучасних йому видань.²⁷ Наукові принципи побудови каталога відповідали цілям власника зібрання, який вважав, що археологічні матеріали повинні були ілюструвати старовинний український побут на наукових підставах. Науковий підхід, хоча і не завжди систематичний, зробив КУДКТ взірцем для багатьох тогочасних дослідників.

Сучасники схвально зустріли видання каталога. У рецензії, вміщеній у "Киевской старине", відзначалось: "... это не каталог в привычном понимании, а тщательно составленное, со знанием дела, описание коллекции, которое даёт богатый научный материал – подобранный и систематизированный".²⁸ Автором рецензії, судячи з підпису (ініціали – криптонім),²⁹ був М.Ф.Біляшівський.

КУДКТ був серед видань, представлених XI Археологічному з'їзду в Києві. П. С. Уварова у виступі на з'їзді відзначила його серед інших публікацій за серйозну науковість та розкішний вигляд, як коштовний внесок в історію Придніпров'я, "достойное издание просвещённых людей".³⁰

Проте більш об'єктивною видається оцінка, що її дав трохи згодом М.М.Могилянський: "за характером каталога можна побачити, що його складено поспіхом, предмети описано занадто сумарно, без необхідних подробиць".³¹ Дійсно, знайомство з текстом КУДКТ справляє враження, що робота не зовсім відповідає задуму автора, не завершена. На цю думку наводить і те, що, як виявилось згодом, не всі предмети колекції увійшли до каталога. На жаль, для археологічних матеріалів порівняння не проводилось, але кількість речей т.з. "козацького" періоду, які не увійшли до каталога, сягає кількох сотень.³²

Створення КУДКТ проходило одночасно з упорядкуванням колекції. Фактично система каталога відповідала системі зберігання матеріалів. Це було загальноприйнятою нормою для того часу, коли каталоги музеїв були скоріше путівниками по експозиції, ніж науковими публікаціями зібрань.³³ Відповідно до системи, запровадженої в КУДКТ, археологічні знахідки поділили на типологічні групи та закріпили на планшетах. Ці планшети використовувались для експонування матеріалів до 60-х рр. ХХ ст. Намистини та пряслиця зібрані у низку та скріпили печаткою на червоному сургучі із зображенням герба Тарновських. Фрагменти тканини вмістили у планшети зі скла та картону. В кількох випадках музейні предмети у такому вигляді збереглися до 1986 р.

Поспіх з упорядкуванням колекції міг бути пов'язаний з бажанням видати каталог та підготувати колекцію до експонування до початку Археологічного з'їзду в Києві. В.В.Тарновський був членом Київського відділу Попереднього комітету XI Археологічного з'їзду.³⁴ Він заздалегідь запропонував відкрити для огляду членами з'їзду своє зібрання.³⁵

Згідно з волею В.В. Тарновського, вже після смерті аматора, його зібрання було представлено для огляду учасниками XI Археологічного з'їзду. Виставку, за висловом М.Ф.Біляшівського, «спешно організовано» у приміщенні нового музею Київського Товариства Старожитностей та Мистецтв.³⁶

У 1901р. археологічну колекцію разом з іншими матеріалами було перевезено у Чернігів у нове приміщення Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського (надалі МУСТ).³⁷ Як вже згадувалось, перевірка колекцій визначила, що їх реальний обсяг значно перевищує той, що увійшов до КУДКТ. В зв'язку з цим на невраховані речі склали додатковий рукописний список – інвентар. Він згадується у документах та літературі як «список № 3». До нашого часу список не зберігся.

Структура музею із самого початку не передбачала фондів у сучасному розумінні цього слова. Усі речі повинні були зберігатись в експозиції, як це було прийнято у практиці археологічних музеїв кінця XIX – початку XX ст.³⁸ Згідно з цією концепцією побудови експозиції музейні предмети виставлялись як набори речей у максимально повному обсязі матеріалів. Археологічні комплекси не враховувались.

Головним обліковим документом археологічної частини музею з початку його створення до 1925 р. був КУДКТ (про це свідчить копія акта передачі музейних колекцій від П.І.Смоличева С.Г.Баран-Бутовичу, яка зберігається в у Науковому архіві Інституту археології НАН України). Його доповнював т.з. «список №3». З початку створення музей не мав у своєму розпорядженні фахівців для складання відповідної облікової документації на археологічні матеріали. Лише останній з хранителів МУСТ - В.М.Шугаєвський (займав цю посаду з 1921 по 1924 рік) був обізнаний з археологією. Спеціалізуючись з нумізматики, він провів у МУСТ деякі дослідження у цьому напрямку.³⁹

За роки існування МУСТ комплектування зібрання археологічними матеріалами продовжувалось, але надходження були незначними. Відомо, що мешканець с.Гориця Менського району Ф.Г.Любенко кілька разів передавав до МУСТ добірки речей, знайдених «на розсипу» біля села.⁴⁰ Ці речі - кераміка доби бронзи та ранньослов'янська, ранньослов'янські виїмчасті емалі, давньоруські вістря стріл, знаряддя праці тощо - згодом склали колекцію (інв № Арх₁-1/1). Вона поповнювалась і надалі, коли МУСТ увійшов до Чернігівського державного музею.⁴¹

Згідно з актом звірки 1921-22 рр. археологічний фонд МУСТ налічував 2282 експонати⁴².

У 1923 р. всі музеї міста об'єднали в одну установу. Облік матеріалів, що надійшли з МУСТ, здійснювався за розподілом на колекції, започаткованим ще М.Ф.Біляшівським. Проте, більша частина експонатів зберігалась тепер у фондах. Як і в інших музеях колишнього СРСР, у 1920-ті роки оригінальні експонати поступились в експозиції місцем малюнкам, схемам та муляжам.⁴³ Почасти це пов'язане з тим, що, згідно з новою експозиційною концепцією, музей повинен був висвітлювати події світової історії з позицій марксизму. Саме у цей час ЧДМ замовляє у Москві (про це свідчать архівні матеріали та музейні позначки на планшетах) серію муляжів всесвітньо відомих археологічних знахідок, що походили з різних країн світу (фігурок “Венер” з Вілленсдорфу, стоянки Мальта, античних скульптур з території Греції та Малої Азії, зразків зброї різних народів – кельтів, скіфів тощо).

Археологічне зібрання МУСТ вдалось евакуювати практично повністю. На місці лишилась лише колекція кераміки, у тому числі і колекція керамічних матеріалів з Княжої гори, яка загинула під час бомбардування міста.⁴⁴ Всупереч усталеній думці,⁴⁵ ці речі не було вивезено до Німеччини.

Археологічне зібрання МУСТ, якому понад 100 років, одне з найстаріших в Україні. На його прикладі можна простежити деякі структурні зміни, які мають місце, вірогідно, і в інших випадках, коли мова йде про досить тривалий термін перебування археологічних матеріалів у музеї. Так, частина знахідок (за різних обставин) була втрачена. Це перш за все речі двох категорій: масовий матеріал (кераміка) та унікальні і коштовні предмети (хрести - енкалпіони, різьблені іконки тощо).⁴⁶ Окрім цього, можна констатувати поступову втрату зовнішніх ознак (інформація щодо місця знаходження). Таким чином, колекції матеріалів сьогодні являють собою сукупність артефактів, переважно без супровідної інформації. Але потрібно врахувати, що музейні зібрання, які створені на базі приватних колекцій, були перш за все зібраннями раритетів. “Освічені колекціонери” декларували своє прагнення збирати не уніками, а типові для вітчизняної культури матеріали. Проте, їх, безумовно, найбільше цікавили зовнішньо привабливі речі, які походили з видатних пам'яток (таких, як городище Княжа гора). Таким чином, навіть не зважаючи на численні втрати, старі приватні археологічні колекції і сьогодні містять унікальні матеріали, які характеризують визначні пам'ятки. Їх наукове значення важко переоцінити.

- ¹ Овсяников С.А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху (1861 – 1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1960. – Вып.2. – С.68.
- ² Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С.1.
- ³ Довженко В.І., Лінка Н.В. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т.V. – С.151.
- ⁴ Биляшевский Н.Ф. Городище Княжа гора // Киевская старина. – 1890. – Т.31. – №12. – С.494.
- ⁵ Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №1. – С.61.
- ⁶ Археологическая летопись Южной Руси. – 1904. – №4-5. – С. 228.
- ⁷ Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. – К., 1968. – С.12.
- ⁸ Биляшевский Н.Ф. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. С приложением 16 фотографических снимков // Киевская старина. – 1899. – Т.25. – №2. – С.32,34.
- ⁹ Там само. – С. 32.
- ¹⁰ Корзухина Г.Ф. Русские клады X – XIII вв. – М - Лд., 1954. – С.128.
- ¹¹ Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №1; Його ж. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // Киевская старина. – 1893. – Т.41. – №4; Його ж. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. – К., 1892, тощо.
- ¹² Див. Бондарець О.В. Княжа гора (історіографічний та стратиграфічний аспекти) // Культурологічні студії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип.2. – С.169 – 172.
- ¹³ Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе // Труды Московского археологического общества. – М., 1900. – № 16.
- ¹⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 31-32.
- ¹⁵ Биляшевский Н.Ф. Случайные находки на Княжей горе в 1893 г. – К., 1894; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С.31-32.
- ¹⁶ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. I – II.
- ¹⁷ Там само – С.5., № 300, 400; С. 34-35, № 1722 – 1728.
- ¹⁸ Шугаєвський В. А. Мідяний змієвик чернігівського музею – повторення золотої “Чернігівської гривни” // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 226 – 228.
- ¹⁹ Киевская старина. – 1899. – Т.64. – №1 – С.53.; КУДКТ, – С. I – II. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновського.
- ²⁰ Курінний П.П. Історія археологічних знань про Україну. – Полтава, 1993. – С.71.; Словник – довідник з археології. – К., 1996. – С.399.
- ²¹ Мудрицька В.Г. Археологічні матеріали з колекції М.Я.Тарновського у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені Тарновського. – Чернігів, 1996.
- ²² Биляшевский Н.Ф. Николай Яковлевич Тарновский (некролог) // Киевская старина. – 1898. – Т. 52. – № 4. – С. 83.
- ²³ Киевская старина. – 1899. – Т.64. – № 1. – С.54.
- ²⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. I, 33 – 34.
- ²⁵ Там само. – С. II.
- ²⁶ Державний архів Чернігівської області (Далі ДАЧО). – Ф. 140. – Оп.1. – Спр. 44. – Арк.3 – 4,6.
- ²⁷ Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861 – 1917 гг) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961. – Вып 3. – С. 190 – 230.
- ²⁸ Биляшевский Н.Ф. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. С приложением 16-ти фотографических таблиц // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 1. – Библиография. С. 31.
- ²⁹ Бахмат К.П. До століття з дня народження М.Ф. Біляшівського // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 240.
- ³⁰ Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – Протоколы. – С. 174.
- ³¹ Могилянський Н.М. Музей Украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губернского земства // Живая старина. – Пг., 1915. – № 23. – С. 401.
- ³² Архів фондів ЧМ. – Спр. 34.
- ³³ Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861 – 1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961.
- ³⁴ Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – Протоколы. – С. 53.
- ³⁵ Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 3. – С. 166-167.
- ³⁶ Киевская старина. – 1899. – Т. 67. – № 1. – С. 119.
- ³⁷ Половникова С.О. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1996. – № 2(14) – С. 36.
- ³⁸ Попова Т. Б., Раушенбах В.М. Археологические материалы в краеведческих музеях. – М., 1954. – С. 24.
- ³⁹ Курас Г., Яушева – Омелянчук Р. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 91.
- ⁴⁰ Отчёт о деятельности ЧГУАК за 1912 г. – Чернигов, 1913. – С. 8.
- ⁴¹ ЦДА України. – Ф.166.- Оп. 6. – Спр. 2740. – Арк. 5 .

⁴² Половникова С.О. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 996.- №2 (14) – С.38.

⁴³ Формозов А.А. Материалы по истории русских музеев// Советская археология. – 1965. – №4.- С. 281.; Баран-Бутович С.Г. Целевая установка экспозиционной темы “Разложение родового строя у восточных славян”. Рукопись. – ДАЧО. – Ф.Р. 3011. – Оп. 1. – Спр.73.

⁴⁴ Архів Фондів ЧІМ. Перечень имущества, уничтоженного немецко-фашистскими захватчиками.

⁴⁵ Див., наприклад: Ткаченко М. Музейні скарби України під час другої світової війни: евакуація на схід// Киевская старина. – 1995. -№31.– С.36.

⁴⁶ Черненко О.Є. Доля археологічної колекції Чернігівського історичного музею у 40-х рр. ХХ ст.// Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів,1996. – С.29 – 30.